Жалғасбаева Қанағат Баймуратовнаның
«8D02304 – Әдебиеттану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Түркі халықтары айтысының трансформациялануы» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Түркі өркениеті – әлемдегі сансыз уақыт пен кеңістіктен құралған тарихи-мәдени маңызы бар арналардың бірі. Ортақ поэтикалық тұтастық пен көркемдік даму заңдылықтарын жаңа уақыт пен кеңістікке бейімдеп, рухани құндылықтарды бір-бірімен ұштастыра зерделеу – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Ортақ әдеби танымдық құндылықтарға сай асыл мұраларды зерттеудің маңызы зор. Сондай асыл қазынаның бірі – айтыс. Айтыстың рухани кеңістігімізден алатын орны айрықша. Кешеден бүгінге дейін түркілік менталитетті сақтай отырып, сан алуан тарихи кезеңді өткеріп жеткен айтыстың трансформациялануы – заман талабы. Ұлттық өнерді туыстас халықтар мәдениеті мен эстетикалық таным тұрғысынан бірлікте қарау шарт. Бір кездегі ортақ ментальдік кеңістіктен өріс алған айтыс өнерінің трансформациялануы, жаңаша сипат алуы – зерттеуді қажет ететін құбылыс. Түркі әлемінің концептуалды бейнесін жасап отырған айтыс өнерінің бұрынғы қалыптасқан түрлері мен уақытқа бейімделген трансформцияланған үлгілерін қарастыру – аса маңызды мәселе. Байырғы ата-тектік негіздерін сақтаған суырыпсалмалық саф өнерді түркі тектес халықтар арасында сабақтастықта, тарихи үндестікте сөз ететін боламыз.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Түркі халықтарына ортақ мұра айтыс өнерінің кешегі өткені мен бүгінгі күнге жеткен нұсқалары бойынша ортақ сипаттары мен дара ерекшеліктерін қарастыру зерттеу нысанына алып отырған жанрдың қыры мен сырын аша түсері анық. Қуантатын бір жағдай туыстас елдер егемендігін алған сәттен бастап, бауырлас елдердің экономикалық, саяси және мәдени, рухани мұра тұрғысынан қарым-қатынасы нығая түсті. Айтыс түрлі салтанатты жиындарда, мереке күндерінде ұйымдастырылып, халық назарына ұсынылып келеді. Үнемі халықтың көңілінен шығып, халықты сағаттап, тапжылмастан тыңдата алатын дәрежеге жетті. Қазіргі таңда айтысты интернет фольклорында (е-фольклорында) және кез келген уақытта көруге мүмкіндік мол. Соның арқасында айтыстың аудиториясы кеңейіп, асыл мұрамыз күннен күнге жаңғыруда.

Айтыс табиғаты мен оның түркілік рухани кеңістіктен алатын орнын зерделеу – зерттеу жұмысының өзекті мәселесінің бірі. Сондықтан айтыс өнерін бауырлас халықтар шығармашылығымен бірлікте қарастыруды басты нысанға алып отырмыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Түркі халықтар айтысының түрлері және оның трансформациялануын, интернет фольклорындағы айтыс жанрының өзіндік ерекшелігін анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- айтыстың жиналуы, жариялануы, қалыптасуы, дамуы, зерттелуі туралы

осы кезге дейін жарық көрген еңбектерді саралау;

– түркі халықтарындағы айтыс дәстүріне назар аудара отырып қырғыз, қарақалпақ, түрік, башқұрт, әзербайжан, өзбек халықтарының айтыстарымен салыстырып, пайымдаулар жасау;

– жазба айтыс өнерінің кешегі қалыптасқан түрлері мен уақытқа бейімделген трансформацияланған формаларын салыстыру;

– интернет айтыстың алатын орны мен танымдық-тағылымдық сипатына ғылыми тұжырым жасау;

– айтыстың өзгеріске ұшырау деңгейін анықтау;

– желіде таралған айтыс түрлерін зерттей отырып, «интернет айтыс» ұғымын айналымға енгізу;

Зерттеу нысаны. Түркі халықтары, атап айтқанда қазақ, қырғыз, түрік, әзербайжан, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, татар халықтарының айтыс жанрының типологиясы, трансформациялануы.

Зерттеудің жұмысының әдістері. Диссертациялық жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық, типологиялық, жүйелі функционалды әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Түркі халықтарында айтыс XIX ғасырдың II жартысынан бері жинақталып, содан бері жүйелі түрде жинақ болып, жарияланып келеді. 1942 жылы «Айтыс» топтамаларының жинақ; 1965-1966 жж. үштомдық жинақ; 1988 екі томдығы; 2014 жылы жинақталып шыққан «Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс» жеті томдық жинағы айқын дәлел. Әзербайжанда 1935 жылы «Aşıqlar» және «El şairləri» жинақтары; 1936, 1937, 1938, 1970 жылдары «Aşıqlar» жинағы; 1980 жылдан бері қарай «Bayatılar», «Azərbaycan aşıq ədəbiyatı», «Azərbaycan aşıq şer şəkilləri və qaynaqları», «Aşıq deyişmələri» жинақтары жарық көрсе, қарақалпақ халқында «Қарақалпақ фольклоры. Айтыстар» екі томдық жинағы, қырғыз халқында «Айтыштар» екі томдық жинағы, «Залкар акындар» жеті томдық жинағы; башқұрттардың «Башҡорт халыҡ ижады. Йола фольклоры» екі томдық жинағы. Осы аталған еңбектер айтыстың жануына орасан зор үлес қосып келеді.

Айтысты ғылыми айналымға түсірген Шоқаннан бастап Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Сәкен Сейфоллаұлы, Ілияс Жансүгіруұлы, Сәбит Мұқанов, Мәлік Ғабдуллин, Мырзабек Дүйсеновтерден кейінгі кезеңде Ш. Нұрмағамбетұлы, Т. Сейдалин, С. Жантөрин, Ж. Шайхысламов, С. Бегалин, Ш. Сарыбаев, Р. Бердібай, Қ. Сыдиқов, Ә. Қоңыратбаев, З. Ахметов, М. Қаратаев, З. Қабдолов және тағы басқа да ғалымдар ат салысты. Сондай-ақ бірнеше докторлық және кандидаттық диссертацияларды атауға болады.

Айтыстың сан алуан үлгілерін орыс зерттеушісі В.В. Радлов жинап, жарыққа шығарса, құнды ой мен деректер ұсынған А.Н. Веселевский, А.Васильев, А. Левшин, Л.Я. Штернберг, А.Я нушкевич, Н.П. Дыренкова, В.М. Жирмунский, М. Богдановалар болса, түркі ғалымдары мен зерттеушілері Б. Маленов, Ж. Таштемиров, Б. Кебекова, А. Обозканов, М.К.Көлбаева, У. Гүнай, М.Ф. Көпрүлү, А. Оғузжан, Ө. Сарач, Е. Арслан,

Х.Диздароғлу, Е. Артун, Д. Қайа, Б. Алптекин, М. Өзарслан, М.А. Өздер, М.Йардымджы, С. Сакаоғлу, Х. Саргин, А. Нәбиев, М. Қасымлы, М.Аллаһманлы, А. Мәммәдлип, М. Низаматдийинов, М. Баишев, М. Куватов, М. Уметбаев, С.Х. Габитов, Р. Султангереева, Б.С. Байымов, А.Н. Киреев, Ғ.Бүләкова, З. Р. Әминева, М. Боранқұлов, З.Р. Отарбаева сынды зерттеуші ғалымдардың еңбегі басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы, Алматы қаласы Ұлттық кітапхана қорлары, Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиет және өнер бөлімінің кітап қорлары, ғылыми кітапханасы пайдаланылды. ***Әлемдік зерттеулер мен ғылым қоры*** Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Әзербайжан, Қарақалпақстан, Башқұртстан мемлекеттеріндегі кітапхана қоры мен ғылыми орталықтарының материалдары негіз болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы саналатын айтыс өнерінің трансформациялану үдерісі мен қазіргі заманғы қоғамда алатын орны туралы кешенді талдау жасау арқылы айқындалды. Осы реттегі зерттеудің басты ғылыми жаңалықтары:

– айтыс өнерінің түркі тілдес елдер арасындағы ортақ мұра ретінде жинақталуы, жариялануы және дамуының қыр-сырлары ашылып, жанрдың поэтикалық, әлеуметтік және мәдени рөлі анықталды;

– түркі халықтарының, атап айтқанда қырғыз, қарақалпақ, түрік, башқұрт, әзербайжан және өзбек халықтарының айтыс дәстүрімен қазақ айтысын салыстыра отырып, мәдениеттер арасындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді терең пайымдалды;

– жаңа заман талабына сай айтыстың интернет-фольклордағы (е-фольклордағы) ерекшеліктері қарастырылып, оның дәстүрлі және жазба түрлерімен салыстырылды. Айтыстың кеңеюі мен көпшілікке қолжетімді болуы оның танымалдылығын арттырады;

– интернет айтыс құбылысы жан-жақты зерттеліп, оның танымдық және тағылымдық рөлі анықталды. Соның нәтижесінде, қазіргі цифрлық дәуірдегі айтыстың рөлі мен таралуындағы жаңа бағыттарға ғылыми тұжырым жасалды;

– айтыстың өзгеріске ұшырау деңгейін жүйелі түрде зерттеу арқылы оның заманауи формаларының қоғамдағы орны анықталды;

– айтыстың интернетте таралуы, «интернет айтыс» ұғымының енгізілуі және оның жанрлық өзгешелігі айтыс өнерінің заманға бейімделген жаңа деңгейін көрсетті.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу барысында айтыс өнерінің түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы ретіндегі трансформациялану үдерісі жан-жақты қарастырылып, оның тарихи, поэтикалық, әлеуметтік және мәдени аспектілері ғылыми тұрғыдан негізделді. Түркі тілдес елдер айтыстарының ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеу мәдениеттер арасындағы байланыстың тереңдігін көрсетіп, айтыстың түркі дүниесіндегі мәдени интеграция мен ұлттық бірегейлікті сақтауындағы

рөлін түсінуге мүмкіндік берді. Гуманитарлық ғылым салалары үшін зерттеу нәтижесі дереккөз ретінде құндылыққа ие. Жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына арналған «Айтыс өнер мектебі», «Айтыстану», «Фольклор» атты таңдау курстарының дәріс сабақтары мен практикалық сабақтарға көмекші құрал бола алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

Диссертацияда айтыс жанрының тарихи қалыптасу ерекшеліктері мен қазіргі уақыттағы жаңаша формаларын қарастыра отырып, бірнеше маңызды ғылыми нәтижелер ұсынылады:

– түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы ретінде айтыс өнерінің тарихи қалыптасуынан қазіргі заманға дейінгі трансформациялану үдерісі жан-жақты зерттелді. Айтыстың түркі тілдес елдер арасында жинақталуы, жариялануы және дамуының қыр-сыры ашылып, оның поэтикалық, әлеуметтік және мәдени рөлі жүйеленді;

– түркі халықтарының, атап айтқанда, қырғыз, қарақалпақ, түрік, башқұрт, әзербайжан және өзбек айтыс дәстүрлері мен қазақ айтысы жан-жақты салыстырылып, мәдениеттер арасындағы ортақтықтар мен ерекшеліктер терең талданды. Бұл дәстүрлердің тарихи тамыры мен ұлттық ерекшеліктеріне негізделген ұқсастықтары мен айырмашылықтары нақтыланды;

– айтыс өнерінің интернет-фольклордағы (е-фольклор) ерекшеліктері алғаш рет ғылыми түрде қарастырылып, оның дәстүрлі және жазба айтыс формаларымен байланысы анықталды. Айтыстың интернет арқылы кеңеюі оның танымалдылығы мен қоғамға ықпалын арттыратыны дәлелденді;

– «Интернет айтыс» құбылысы жанрлық ерекшеліктерімен бірге зерделеніп, оның цифрлық дәуірдегі танымдық және тағылымдық рөлі айқындалды. Бұл айтыстың жаңа аудиторияларға бейімделуі мен кең таралуын қамтамасыз ететін инновациялық қырын көрсетті;

– айтыстың заманауи формаларының өзгеру деңгейі жүйелі түрде зерттеліп, оның қазіргі қоғамдағы мәдени және әлеуметтік орнына ғылыми баға берілді.

– зерттеу барысында айтыс өнерінің заман талабына сәйкес бейімделу ерекшеліктері анықталып, айтыстың интернет кеңістігінде таралуына байланысты енгізілген жаңа ұғымдар мен концепциялар, әсіресе «интернет айтыс» ұғымы ғылыми айналымға енгізілді.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Зерттеу жұмысының тақырыбына сай 7 (жеті) ғылыми еңбек жарияланған, оның ішінде ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда – 3 мақала. 1. Жамбылдың ақындық әлемі // Ғылыми журнал Керуен. 2021ж.Том 73. №4. 2. Айтыс өнеріндегі қазақ ақын қыздарының алар орны // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023ж. №3. – 105 б. 3. «Серілер салтанаты» хореографиялық қойылымдағы ұлттық-әдеби көріністің бейнеленуі // Ғылыми журнал Керуен. 2023ж. №3. Том 80. 210 б.

Халықаралық конференциясы материалдарының жинақтарында – 2 мақала. 1.Қазақ айтысын қастерлеген данышпан жазушы М.Әуезов // «Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Алматы, 2022. – 70-74 бб. 2. Қазақ халқының жыраулық поэзия дәстүрі // «Едіге Тұрсыновтың ғылыми мұрасы қазіргі гуманитарлық ғылымдардың әдіснамалық контексінде» атты Е.Д.Тұрсыновтың туғанына 80 – жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2023. – 393-398 бб.

Халықаралық сипозиум жинағында – 1 мақала. Түркі халықтарындағы бәдік айтысы // Халықаралық түркі әлемін зерттеу симпозиумының материалдары. Алматы, 2023. – 483-492 бб.

Web of Science дерекқорына кіретін «Milli Folklor» (Cilt:18 Sayı: 143, 15.09.2024) журналында – 1 ғылыми мақала. Development of internet aitys in Kazaknstan // International Journal of Society, Milli Folklor. – 2024. – 15 September. Volum 18 – p. 99 – 110. жарық көрген.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация құрылымы кіріспеден, негізгі тұжырымдарды талдауға арналған екі тараудан және қорытындыдан тұрады. Зерттеу жұмысының соңында диссертацияда пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымша берілген.